

ROZDZIAŁ 9

Wybrane problemy demograficzne małych miast Białorusi

Jekaterina Antipowa*

9.1. Wprowadzenie – charakterystyka małych miast Białorusi

Historycznie ukształtowany system osadniczy Białorusi jest odzwierciedleniem przyrodniczych, społeczno-gospodarczych i kulturowych uwarunkowań rozwoju kraju. Sieć osadnicza, przy stosunkowo równomiernym rozmieszczeniu, charakteryzuje się znaczną niejednorodnością. Główną jej osobliwością jest dominacja małych miast, których liczba mieszkańców nie przekracza 20 tys.

Jednym z najważniejszych zadań polityki państwa w latach 2007–2010 było stworzenie warunków do przekształcenia małych miast w sprzyjające człowiekowi, bezpieczne i równomiernie rozwinięte miejsca zamieszkania (*Gosudarstwiennaja kompleksnaja programma...* 2005). Kolejne przejście małych ośrodków do modelu stałego rozwoju powinno się odbywać poprzez poprawę ich sytuacji społeczno-gospodarczej przy zachowaniu stanu środowiska przyrodniczego. Obecnie małe miasta są ważnym elementem strukturalnym krajowego systemu osadnictwa, pełniąc funkcje organizacyjno-gospodarcze, a zarazem będąc centrum usług dla obszarów wiejskich (Galejewa 2005).

* Jekaterina Antipowa, prof., Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku.

Na Białorusi znajduje się 168 małych miast, w których mieszka 17,5% ludności miejskiej, stanowiącej 81% populacji. Przeciętna odległość między ośrodkami, które pełnią funkcję siedziby powiatu, wynosi ok. 40 km, a ich strefa wpływu to blisko 20 km.

Małe miasta białoruskie można sklasyfikować na podstawie różnych kryteriów. Uwzględniając znaczenie tych ośrodków w systemie osadnictwa Białorusi, wyróżniamy dwa typy małych miast o zasięgu (*Gosudarstwiennaja schiema...* 2001):

- lokalnym – tzw. centra lokalne. Są to ośrodki obsługi handlowej, kulturalno-oświatowej i medycznej dla ich bezpośredniego otoczenia. Na ich terenie zlokalizowane są specjalistyczne szkoły zawodowe, obejmujące swoim zasięgiem obszary rolnicze, skoncentrowane wokół małego miasta;

- ponadlokalnym – najczęściej ośrodki przemysłowe, pełniące funkcję regionalnych centrów obsługi mieszkańców.

Kolejnym kryterium podziału małych miast Białorusi jest ich struktura funkcjonalna. Na jej podstawie można wyróżnić:

- przemysłowo-administracyjne centra wiejskich powiatów, w których głównie rozwija się przemysł spożywczy. Na ich terenie znajdują się obiekty obsługi administracyjnej, podmioty z sektora handlowo-usługowego oraz placówki kulturalne o znaczeniu powiatowym;

- administracyjno-gospodarcze centra wiejskich powiatów, które są dominującym typem funkcjonalnym małych miast na Białorusi.

Większość małych miast białoruskich cechuje się wielowiekową historią. Pełniły w przeszłości i pełnią obecnie unikatową, w skali całego kraju, rolę nośnika tradycji stosunków społeczno-gospodarczych oraz ciągłości narodowej tożsamości. Do dzisiaj zachowały tradycyjny sposób życia, system wartości społecznych, które wraz z postępem cywilizacyjnym i procesami globalizacji bezpowrotnie zanikają w dużych miastach.

Według kryterium wieku, ośrodki lokalne można podzielić na cztery grupy (Aniszczenka, Halenczenka, Hołubiec i in. 1997):

- stare miasta (X–XIII w.), powstałe w czasie formowania się Rusi Kijowskiej, takie m. in. jak: Zaslav, Łagojsk, Kleck;
- miasta powstałe w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego (od końca XIII w. do XVIII w.), tzn.: Stołbce, Miadel, Krupki i in.;
- miejskie osiedla, które powstały albo otrzymały prawa miejskie w Imperium Rosyjskim (od końca XVII w. do początku wieku XX–XIX w.), np. Fanipol;
- małe miasta powstałe w okresie Związku Radzieckiego na bazie rozwoju przemysłu: Rudensk, Prawdinskij, Swisłocz, Krasnaja Slabada, Zielony Bór.

Współczesne małe miasta Białorusi w porównaniu z większymi ośrodkami miejskimi cechują odmienne problemy rozwojowe (por. tab. 9.1). Pełnią one istotną rolę w stosunku do otaczających je obszarów wiejskich. Są „lokalnymi (prowincjonalnymi) stolicami” – centrami obsługi dla ludności wiejskiej. Ich współczesne znaczenie kształtowało się w ciągu stuleci. Duża część małych miast pełniła w przeszłości istotne funkcje gospodarcze czy administracyjne również o znaczeniu ponadregionalnym. Były to często jedyne dostępne dla mieszkańców wsi centra kulturowe.

Niestety znaczenie małych miast jako centrów obsługi otoczenia sukcesywnie się zmniejsza. Pośród licznych problemów, wpływających na utratę pozycji i roli lokalnych ośrodków, do podstawowych należy zaliczyć utratę potencjału demograficznego. W większości małych miast zmniejsza się liczba mieszkańców na skutek spadku przyrostu naturalnego i ujemnego salda migracji. Ośrodki lokalne wyraźnie odczuwają procesy starzenia się społeczeństwa. Można zatem mówić o szybko postępującym zjawisku depopulacji w małych miastach.

9.2. Problemy rozwoju demograficznego małych miast obwodu mińskiego

W niniejszym opracowaniu szczegółowej analizie zostały poddane problemy rozwoju demograficznego małych miast obwodu mińskiego w okresie 1989–2008.

W obwodzie mińskim jest 35 ośrodków lokalnych, najwięcej pośród wszystkich tego typu jednostek terytorialnych. Sam obwód jest odrębną jednostką organizacyjną (funkcjonującą na innych zasadach niż pozostałe obwody). Jest to centrum społeczno-gospodarcze, w którym koncentruje się większość potencjału gospodarczego Białorusi.

Tabela 9.1. Silne i słabe strony małych miast Białorusi

Silne strony	Słabe strony
1. Małe miasta są centrami historycznymi i kolebką dziedzictwa kulturowego Białorusi. Większość z nich cechuje się unikalną strukturą architektoniczno-krajobrazową	1. Większość małych miast znajduje się w fazie stagnacji bądź depresji demograficznej. Cechują się one stałym ujemnym przyrostem naturalnym oraz ujemnym saldem migracji
2. Blisko 50% małych miast Białorusi to siedziby powiatów. Zamieszkuje je ok. 30% wszystkich mieszkańców kraju	2. Większość małych miast cechuje niestabilna baza ekonomiczna oraz spadek znaczenia funkcji miastotwórczych w gospodarce lokalnej. Przekłada się to na wysokie bezrobocie, potęgowane dodatkowo monofunkcyjnym charakterem przemysłu i jednoczesnym spadkiem wielkości produkcji przemysłowej
3. Małe miasta Białorusi posiadają znaczący potencjał turystyczno-rekreacyjny	3. Małe miasta są bardzo źle skomunikowane z głównymi centrami gospodarczymi, naukowymi i kulturalnymi kraju. Około 60% małych miast położonych jest w odległości ponad 90 km od stolic obwodów, w tym 17% powyżej 180 km, co przy słabo rozwiniętym systemie transportowym jest istotną barierą rozwojową

Tabela 9.1 (cd.)

Silne strony	Słabe strony
4. Małe miasta posiadają wysokie rezerwy terenowe. W większości ośrodków powierzchnia wolnych terenów inwestycyjnych na 1 mieszkańca jest wyższa niż średnia dla kraju, a gęstość zaludnienia 1,5–2,5 razy niższa niż średnia dla ogółu miast. Wolne tereny przeznaczone pod budownictwo mieszkaniowe stanowią 20–50% powierzchni małych miast	4. Małe miasta cechuje wysoka dekapitalizacja infrastruktury technicznej. Przeciętna dostępność do sieci wodociągowej wynosi 42%, kanalizacji – 46%, a centralnego ogrzewania – 45%
5. Większość małych miast (ok. 80%) posiada stosunkowo korzystne warunki środowiskowe dla życia mieszkańców	

Źródło: opracowanie własne.

Ogólna liczba mieszkańców 35 małych miast obwodu wynosi 253,6 tys. (2008 r.). Większość ośrodków lokalnych liczy do 10 tys., a połowa z nich nie przekracza 5 tys. mieszkańców. Niezależnie od wspólnych cech rozwojowych małych ośrodków obwodu, współczesny rozwój demograficzny charakteryzuje się wyraźnym zróżnicowaniem przestrzennym.

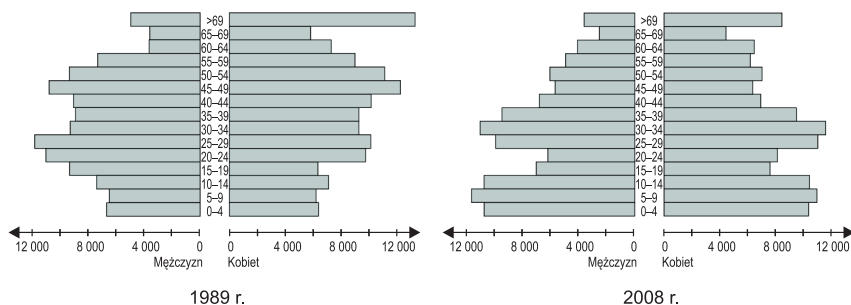
Jednym z istotnych problemów demograficznych małych miast jest proces starzenia się społeczeństwa, który cechuje się etapowością oraz niejednorodnością struktury przestrzennej starzenia w zakresie dynamiki i trendu zjawiska. Do głównych przyczyn starzenia się mieszkańców małych miast obwodu mińskiego należą:

- duże straty ludności w trakcie II wojny światowej oraz powszechne zjawisko migracji ludzi w młodym wieku;
- wydłużenie się długości życia;
- postępujący spadek liczby urodzeń;
- relatywnie wysoki wskaźnik umieralności ludzi w wieku młodym i średnim.

Na skutek starzenia się społeczeństwa spada jednocześnie potencjał reprodukcyjny, co prowadzi do dalszego spadku narodzin i wzrostu tempa depopulacji.

Duże zróżnicowanie przestrzenne procesu starzenia się wymaga kompleksowego badania na poziomie lokalnym. Wskazanie przyczyn tego zjawiska można dokonać, wykorzystując różne podejścia badawcze. W tym przypadku zastosowano do analizy następujące kryteria analizy: liczbę i odsetek osób w wieku poprodukcyjnym oraz etapy starzenia demograficznego (według J. Beaujeu-Garnier).

W małych miastach obwodu mińskiego liczba osób w wieku poprodukcyjnym zmniejszyła się w latach 1989–1999 o 10,2 tys. osób. Po 1999 r. znowu zaczęła wzrastać. Do 2008 r. ich liczba zwiększyła się o 28,4 tys. osób. Obecnie osoby w wieku poprodukcyjnym stanowią 13% ogółu ludności. Odpowiada to początkowemu etapowi starzenia demograficznego. Pośród osób w wieku poprodukcyjnym zwraca uwagę grupa osób powyżej 70. roku życia, w której liczba kobiet jest ponaddwukrotnie większa. Jest to grupa liczniejsza niż osób w wieku 65–69, co jest następstwem strat ludności podczas II wojny światowej (rys. 9.1).

Rys. 9.1. Struktura wieku ludności małych miast obwodu mińskiego według płci w latach 1989 i 2008

Źródło: A. Wosiak na podstawie: *Statystyczny jeżegodnik...* (2007)

W latach 1989–2008 w małych miastach obwodu mińskiego wiek emerytalny osiągnęło liczne pokolenie lat 30. XX w (jest to wyraźnie widoczne w przedstawionej powyżej strukturze wieku). Zjawisko to w dużej mierze przyczyniło się do postępu starzenia się społeczeństwa i wzrostu liczby emerytów, co przekłada się na problemy polityki społecznej państwa.

Na podstawie analizy struktury wieku mieszkańców małych miast obwodu mińskiego sklasyfikowano je według dynamiki starzenia się mieszkańców w analizowanym okresie. W 2008 r. w stadium młodości były tylko dwa miasta (Fanipol i Swisłocz), zlokalizowane w bezpośredniej strefie oddziaływania Mińska. W stadium starzenia się społeczeństwa już ponad 50% małych miast obwodu, a w stadium bardzo wysokiego poziomu starzenia demograficznego sklasyfikowano 7 miast. Wszystkie one leżą na peryferiach obwodu mińskiego i cechują się monofunkcyjną strukturą gospodarki (Niegorełoję, Bobr, Xolopeni-ci, Kriwici, Swir, Gorodeja, Rudensk) (tab. 9.2, rys. 9.2).

Tabela 9.2. Struktura małych miast obwodu mińskiego według stadiów starzenia demograficznego

Stadia demograficznego starzenia %	1989	1999	2008
Demograficzna młodość	2	8	2
Pierwszy próg starości	-	10	7
Próg starości	5	5	11
Początkowy poziom starości demograficznej	5	4	5
Średni poziom starości demograficznej	5	1	2
Wysoki poziom starości demograficznej	4	2	1
Bardzo wysoki poziom starości demograficznej	12	5	7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statisticzeskij jeżegodnik...* (2007).

Wzrost udziału mieszkańców w wieku poprodukcyjnym przekłada się na wzrost wskaźnika śmiertelności i zachorowań, zmniejszenie aktywności ekonomicznej mieszkańców, a co za tym idzie zwiększenie wydatków państwowych na opiekę oraz ubezpieczenia społeczne.

Wzrost liczby ludności w wieku poprodukcyjnym wymaga szczególnej uwagi ze strony państwa. Potrzebna jest reforma polityki społecznej i wzrost wypłacanych emerytur, aby zapewnić im odpowiednie warunki życia (*Wozroźdzenie małych miast...* 2007).

Proces starzenia się mieszkańców małych miast Białorusi będzie postępował w XXI w., szczególnie wzrośnie liczba osób w wieku 75–90 lat.

Obok problemów społecznych, skutkiem starzenia się ludności jest depopulacja, wynikająca ze stale utrzymującego się ujemnego przyrostu naturalnego.

Obecnie na wielkość i dynamikę wskaźnika urodzeń wpływają trzy czynniki. Pierwszym jest pogarszający się poziom życia mieszkańców, drugi związany jest z postępem cywilizacyjnym, a tym samym zmianą stylu życia. Sprowadza się to do odkładania decyzji o posiadaniu potomstwa. Trzeci czynnik wiąże się ze zmianą sytuacji społecznej kobiet, których większa aktywność zawodowa często przekłada się na mniejszą liczbę potomstwa.

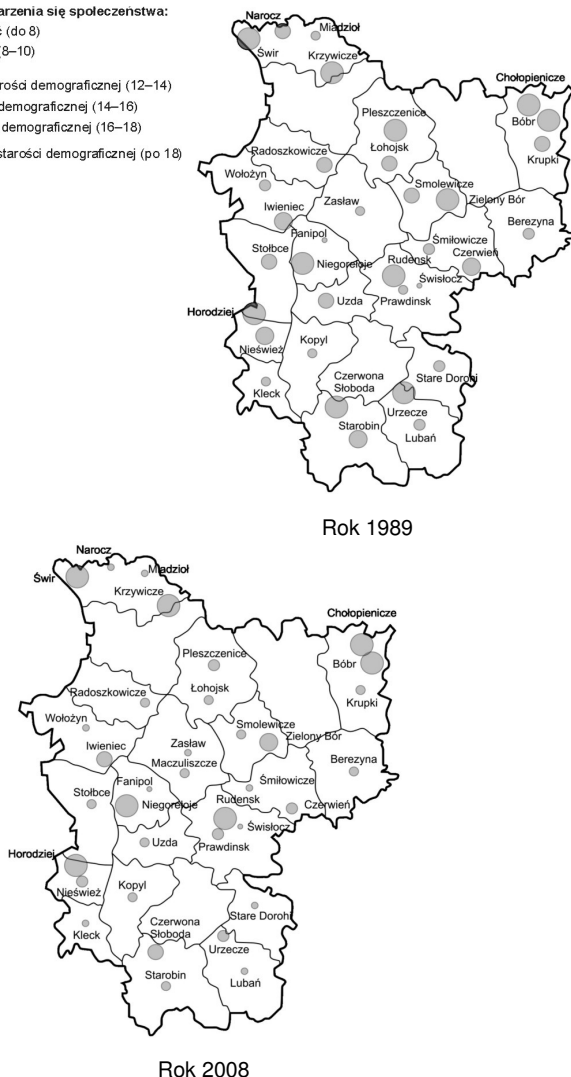
Ogólny wskaźnik rozrodczości małych miast obwodu mińskiego w latach 1989–2007 spadł z 13,7‰ do 10,1‰. Jest to wartość bliska średniej europejskiej (11‰).

Niezależnie od tego, duża część małych miast obwodu cechuje się niższym od europejskiej średniej wskaźnikiem rozrodczości i jednocześnie wyższymi wskaźnikami śmiertelności (10–15‰). Najwyższym wskaźnikiem śmiertelności cechują się najmniejsze spośród badanych ośrodków (do 5 tys. mieszkańców). Są to ośrodki o najtrudniejszej sytuacji ekonomicznej (dominują tradycyjne branże przemysłu: spożywczy i lekki), co przekłada się na wysokie wskaźniki bezrobocia i dużego odpływu mieszkańców, głównie młodzieży (proces ten jest widoczny na terenach wiejskich, otaczających małe miasta).

Najgorsza sytuacja demograficzna dominuje w ośrodkach położonych peryferyjnie w stosunku do Mińska, z dala od głównych ciągów komunikacyjnych i osi rozwoju.

Stadia demograficznego starzenia się społeczeństwa:

- demograficzna młodość (do 8)
- pierwszy próg starości (8–10)
- próg starości (10–12)
- początkowy poziom starości demograficznej (12–14)
- średni poziom starości demograficznej (14–16)
- wysoki poziom starości demograficznej (16–18)
- bardzo wysoki poziom starości demograficznej (po 18)

Rys. 9.2. Dynamika starzenia demograficznego w małych miastach obwodu mińskiego
 Źródło: A. Wosiak na podstawie: Aniszczenka, Halenczenka, Hołubiec i in. (1997)

Na podstawie umownego wskaźnika depopulacji dokonano typologii małych miast obwodu mińskiego. Stwierdzono, że jeżeli w 1990 r. w większości miast obwodu proces depopulacji jeszcze się nie zaczął, to w 1999 r. liczba takich ośrodków zmniejszyła się dwukrotnie, a trzykrotnie wzrosła liczba miejscowości z niskim, średnim bądź bardzo wysokim poziomem depopulacji. W 2007 r. wzrosła przede wszystkim liczba małych miast z bardzo wysokim i wysokim poziomem depopulacji (por. tab. 3).

Tabela 9.3. Struktura małych miast obwodu mińskiego wg poziomu depopulacji

Umowny wskaźnik depopulacji	1989	1999	2008
Brak depopulacji (mniej niż 1,0)	24	12	15
Niski (1,1–1,5)	4	11	9
Średni (1,6–2,0)	2	7	4
Wysoki (2,1–3,0)	3	1	4
Bardzo wysoki (ponad 3,1)	1	4	3

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statisticzeskij jeżegodnik...* (2007).

W grupie o najwyższych wartościach wskaźnika sklasyfikowano przede wszystkim miasta zlokalizowane poza głównymi trasami komunikacyjnymi i położone z dala od dużych miast.

Jednocześnie zaobserwowano, że proces depopulacji nie występuje w małych miastach obwodu mińskiego, które bezpośrednio sąsiadują z Mińskiem bądź innym dużym miastem, a także w tych zlokalizowanych wzdłuż głównych magistrali kolejowych. Stabilizacja liczby mieszkańców poszerza się również na tereny położone wzdłuż głównych dróg (rys. 9.3). Jedynie w trzech ośrodkach, położonych w pobliżu Mińska, zaobserwowano wzrost liczby mieszkańców. Są to: Zasław, Łągojsk i Fanipol, których dogodną sytuację demograficzną należy również tłumaczyć intensywnym rozwojem gospodarczym.

Umowny wskaźnik depopulacji:

- niski (do 1)
- średni (1,1–2)
- wysoki (2,1–3)
- bardzo wysoki (ponad 3,1)

Rok 1989

Rok 2008

Rys. 9.3. Dynamika depopulacji w małych miastach obwodu mińskiego

Źródło: A. Wosiak na podstawie: Aniszczenka, Halenczanka, Hołubiec i in. (1997)

9.3. Podsumowanie

Wyniki przeprowadzonych badań świadczą o centroperyferyjnym rozwoju demograficznym małych miast Białorusi. Wychodząc z tego założenia, można podzielić ośrodki lokalne na trzy grupy:

- z pozytywną dynamiką procesów demograficznych i potencjałem dostatecznym dla ich przyszłego rozwoju – **centralny typ rozwoju demograficznego**;

- słabo rozwijające się pod względem demograficznym, mające własny potencjał dla stałego rozwoju – **typ przejściowy rozwoju demograficznego**;

- ze słabym potencjałem, który nie stwarza warunków do rozwoju – **peryferyjny typ rozwoju demograficznego**.

Opierając się na przedstawionej klasyfikacji, proponuje się następujące sposoby działania, służące zmianie negatywnych procesów demograficznych:

- strategia aktywizacji rozwoju poprzez wykorzystanie specyficznych dla małego miasta walorów społeczno-gospodarczych, przy maksymalnym wykorzystaniu miejscowych zasobów, stymulacji inicjatyw i inwestycji. Strategia jest możliwa do zastosowania dla miast obwodu mińskiego, pozostających w strefie bezpośredniego oddziaływania stolicy oraz miast położonych w ciągu transeuropejskich korytarzy komunikacyjnych;

- strategia stymulowania i włączenia potencjału samorozwoju przewiduje koncentrację wszystkich zasobów dla mobilizacji oraz pobudzenia wykorzystania zasobów wewnętrznych poprzez: rozwój sektora małych przedsiębiorstw, kształtowany na miejscowych zasobach i przemyśle tradycyjnym, stworzenie niewielkich przedsiębiorstw sektora przetwórstwa rolniczego, rozszerzenie działalności branży turystyczno-rekreacyjnej oraz szeroko rozumianego sektora usług. Strategia jest możliwa do wdrożenia w małych miastach, posiadających wysoki potencjał turystyczno-rekreacyjny, wysokie zasoby rolnicze bądź monofunkcyjny charakter gospodarki;

- strategia rehabilitacji i konkretnego wspierania uwzględnia wykorzystanie środków państwowych. Przewiduje obiektywną ocenę istniejących problemów oraz miejscowych zasobów i na tej podstawie wsparcie rozwoju lokalnego środkami publicznymi, przy jednoczesnym stopniowym zastępowaniu ich w przyszłości zasobami lokalnymi. Strategia powinna być wdrażana w małych miastach zlokalizowanych peryferyjnie, w obrębie problemowych obszarów wiejskich, dla miast o gospodarce monofunkcyjnej, a także dla małych ośrodków położonych w strefie czarnobylskiej.

Bibliografia

- Aniszczenka Ja. K., Halenczenka H. Ja., Hołubiec W. F. i in. (1997), *Historyja sialanstwa Biełarusi*, t. 1: *Historyja sialanstwa Biełarusi ad starožytnasci da 1861 g.*, Biełaruskaja nauka, Minsk.
- Galejewa G. F. (2005), *Sostojanije i tiendencyi diemograficzeskogo razwitijsa nasilenija małogo Gorola i siela: na materiale Respubliki Tatarstan*, Awtoriefierat dissertacyi na soiskanijsie uczenoj stepieni kandydata socyologiczeskich nauk, Kazan.
- Gosudarstwiennaja kompleksnaja programma razwitijsa riegionow, małych i sriednich gorodskich posielenij na 2007–2010 gody* (2007), Sowiet Ministrow Respubliki Biełarus', Minsk.
- Gosudarstwiennaja schiema kompleksnoj tierritorialnoj organizacyi Respubliki Biełarus': osnovnyje położenia* (2001), Minsk.
- Statisticzskij jeżegodnik Respubliki Biełarus'* (2007), Minstat Respubliki Biełarus', Minsk.
- Wozroždienije małych gorodow i nosielkow – prioritietnaja zadacza socjalno-ekonomiczeskogo razwitijsa strany: Dzierżinsk, Fanipol', Niegoriełoje* (2007), foto S. I. Płatkiewicz, Riftur, Minsk.